BARBARA HAGGH-HUGLO*

Késő középkori vesperás és mise a mai egyházi gyakorlatban?

Két esettanulmány**

A római rítus restaurációjáról és fejlődéséről írott utolsó könyvében Dobszay László a következőket írja: „Ahol a liturgikus élet elég intenzív, és jó énekesek állnak rendelkezésre, ... jogos lehet az igény a repertoár bővítésére ... Ennek érdekében egy „kiegészítő" antifonáléra volna szükség, amely például alternatív propriumokat tenne hozzáférhetővé a szentek ünnepei számára. ... Ez lehetővé tenné, hogy azok használóiban áhitatos vonzalom támadjon saját hagyományuk régebbi rétegei iránt, s ezáltal általában véve megerősödjön ragaszkodásuk az egyház liturgikus örökségéhez."[1]

Dobszay felvetését az alábbiakban egy késő középkori és egy Tridentinum utáni Mária-offícium elemzése révén próbáljuk meg továbbgondolni. A teljes matutinum visszaállítása nem merül föl, mindössze a két vesperás és a mise gyakorlatba ültetéséről lehet szó. Megvizsgáljuk, milyen érvek szólnak ezeknek az offíciumoknak a felélesztése mellett abban a helyi környezetben, amelyben erede-

* Barbara Haggh-Huglo a University of Maryland muzikológia-professzora.

** A jelen írás némileg eltérő, angol nyelvű változata a 2011. május–júniusban a Vatikánban megrendezett Centennial Conference of the Pontifical Institute of Sacred Music előadásait tartalmazó kötetben jelenik majd meg. A szerző köszönettel tartozik Meghan Sommersnek a jelen kutatáshoz nyújtott segítségéért, s a Marylandi Egyetemnek, amely azt lehetővé tette.

A tanulmányban az *officium* terminust a 15–16. századi értelemben használjuk: eszerint az offícium magában foglalja mind a zsolozsmaórákat, mind a misét. A szövegben a következő rövidítések használatosak: AH = *Analecta hymnica medii aevi,* ed. Guido Maria Dreves – Clemens Blume, 55 vols (Leipzig: O. R. Reisland, 1886–1922); CAO = René Jean Hesbert, *Corpus antiphonalium officii,* 6 vols (Rome: Herder, 1963–1979). A liturgikus szövegeket eredeti formájukban közöljük, de modern központozással.

1 László Dobszay, *Restoration and Organic Development of the Roman Rite* (London: T. & T. Clark, 2010), 117. „Where liturgical life is intensive and when good singers are available [...] it is more desirable to augment the repertory [...] For that purpose a Complementary Antiphonary is required, making available [...] for example, additional Propers for the feasts of saints. [...] This would nurture in their users strong sentiments of piety and affection towards the more ancient aspects of their own tradition and through it, obtain a far greater adherence to the liturgical patrimony of the Church in general."

tileg használták őket. Fontolóra vesszük a két offícium hagyományának történeti jelentőségét, az idők folyamán elért formális jóváhagyásukat a hivatalos egyház által, vagy éppen annak hiányát; tárgyaljuk a liturgikus szerkezet, a szövegek és megszólaló énekek kérdéseit, a szövegek mai érvényességét, illetve általában a zenének mint spirituális támasznak a szerepét. A két esettanulmány egyúttal demonstrálja, hogyan járulhatnak hozzá a muzikológusok és történészek a Dobszay által megfogalmazottak mélyebb megértéséhez.

✧

Mindkét Mária-offícium, amelyeknek a mai liturgikus gyakorlatba való bevezetését megfontolásra érdemesnek tartjuk, ugyanarra a Mária-ünnepre készült. A *Recollectio festorum beate Marie virginis* ünnepe az alábbi hat ünnepet idézi föl egy és ugyanazon napon: Immaculata Conceptio, Nativitas, Annuntiatio, Visitatio, Purificatio és Assumptio.[2]

A két offícium közül az első szerzői Gilles Carlier, a híres teológus, a bázeli zsinat és a husziták közötti megegyezés formába öntője, illetve Guillaume Du Fay, a korszak egyik vezető komponistája, aki énekesként két pápát is szolgált, s aki a legfrissebb kutatások szerint egy misét komponált a kereszténység egyik legszentebb ereklyéjének, a torinói lepelnek a Savoyaiak udvarába történő érkezésére az 1450-es években.[3] Ez a *Recollectio,* amely 1458 utolsó vasárnapján, Mária mennybevételét követően hangzott el először a cambrai-i katedrálisban, hamar elterjedt Cambrai, majd utóbb egész Németalföld és Észak-Franciaország más templomaiba is. A cambrai-i katedrálisban és több mint egy tucat más templomban kisebb változtatásoktól eltekintve 1458-tól a nagy francia forradalomig folyamatosan használatban volt, bár az 1580-as években a leuveni Szt. Péter-társaskáptalan az offícium átalakításáról döntött, s döntését Róma is helybenhagyta.[4]

[2] A szerzőnek *Recollectio*-ról szóló tanulmánya a korábbi és a Tridentinum utáni *Recollectio* kritikai kiadásával a közeljövőben jelenik meg: Barbara Haggh, *Carlier and Du Fay's Marian Office for Cambrai: From the Council of Basel to Vatican II* (Turnhout: Brepols). Korábban megjelent tanulmányok a két offíciumról: Barbara Haggh, „The Celebration of the »Recollectio Festorum Beatae Mariae Virginis«, 1457–1987", *Studia musicologica* 30 (1988), 361–373; uő., „The Aostan Sources for the »Recollectio Festorum Beatae Mariae Virginis« by Guillaume Du Fay", in *International Musicological Society Study Group Cantus Planus: Papers Read at the Third Meeting, Tihany, Hungary, 19–24 September 1988,* ed. László Dobszay et al. (Budapest: Institute for Musicology, 1990), 355–375. A korábbi *Recollectio* anyagából két hanglemezfelvétel készült: Guillaume Dufay, *Recollectio festorum Beatae Mariae Virginis,* Schola Hungarica, dir. László Dobszay – Janka Szendrei, Hungaroton SLPD 31169 és HCD 31292, 1990; *The Virgin & The Temple. Du Fay Chant & Motets,* Pomerium Musices, dir. Alexander Blachly, Archiv, CD 447 773-2, 1997.

[3] Ld. A. Walters Robertson, „The Man with the Pale Face, the Shroud, and Du Fay's Missa Se la face ay pale", *The Journal of Musicology* 27 (2010), 377–434.

[4] Az átalakított offíciumról ld. Barbara Haggh, „The Officium of the »Recollectio festorum beate Marie virginis« by Gilles Carlier and Guillaume Du Fay: Its Celebration and Reform in Leuven", in *»Recevez ce mien petit labeur«: Studies in Renaissance Music in Honour of Ignace Bossuyt,* ed. Mark Delaere – Pieter Bergé (Leuven: Leuven University Press, 2008), 93–105, és uő., „The

A második *Recollectio* offícium, amelynek összeállítására Henricus Cuyckius, leuveni püspök irányításával került sor, minden évben használatban volt a Leuven melleti Park-apátságban, egészen a II. vatikáni zsinatig. Az apátság kalendáriumában a mai napig szerepel, jóllehet a liturgikus gyakorlatnak nem része. Ily módon csaknem három évszázadon keresztül, igaz, különböző helyeken, a nyár végi időszakban mind a régi, mind az új *Recollectio*-t évi rendszerességgel előadták.

A korábbi *Recollectio*-ünnep és annak Carlier és Du Fay által írt offíciuma esetében semmilyen hivatalos jóváhagyásról nem tudunk, akár a pápa vagy valamelyik püspök, akár a cambrai-i katedrális káptalana részéről, ha mégis volt ilyen, annak dokumentumai elvesztek. Az is lehetséges, hogy akik bevezetéséről döntöttek, elég tekintéllyel rendelkeztek ehhez, illetve a cambrai-i székesegyház és Róma kapcsolata elég szoros volt ahhoz, hogy utóbi hallgatólagos jóváhagyását feltételezzük.[5] Az offíciumot a katedrális egy haldokló kanonokja rendelte meg, aki fiatalkorában a cambrai-i püspök szolgálatában állt. A kanonok, név szerint Michael de Beringhen, kifejezetten Guillaume Du Fay-t kívánta megbízni az énekek megkomponálásával. A brüsszeli karthauzi kolostor egy oklevele, amely a *Recollectio* ünnepének a város domonkos kolostorában történő alapításával kapcsolatos, arról tudósít, hogy a szövegeket Gilles Carlier, a cambrai-i katedrális akkori esperese állította össze.[6]

Carlier-nak mint teológusnak a jelentősége jól ismert, annak ellenére, hogy eddig sem róla szóló részletes biográfia, sem műveit értékelő munka nem jelent meg.[7] Mint a bázeli zsinat – három másik teológussal együtt – Prágába küldött követe, Carlier maga öntötte formába a zsinat és a husziták közötti megállapodást rögzítő konkordátumot 1433-ban.[8] A zsinatot megelőzően Carlier a párizsi egyetemen tanított, s ezalatt, 1436-ban lett a cambrai-i katedrális dékánja. A halál 1472-ben érte, mindössze néhány hónappal a katedrális felszentelését követően.

Medium Transforms the Message? Conflicting Evidence from the Printed Sources of the »Officium Recollectionis festorum beatae Mariae virginis«", in *Il canto piano nell'era della stampa, Atti del Convegno internazionale di studi sul canto liturgico nei secoli XV–XVIII,* ed. Marco Gozzi – D. Curti-Feininger (Trento: Soprintendenza per i Beni librari e archivistici, 1999), 73–80.

5 Cambrai és Róma kapcsolatáról ld. Craig Wright, „Performance Practices at the Cathedral of Cambrai, 1475–1550", *Musical Quarterly* 64 (1978), 295–328, 324–327.

6 Haggh, „The Celebration...", 362 és 373.

7 Ld. *Grove Music Online* és *Die Musik in Geschichte und Gegenwart,* „Charlier/Carlier". Mivel „Charlier" név csak egyszer fordul elő a katedrális archívumában, amely ma Lille-ben található (Archives départementales du Nord), itt az elterjedtebb „Gilles Carlier" írásmódot használjuk. Carlier műveinek értékeléséről és forrásairól ld. Zenon Kałuża, „Matériaux et remarques sur le catalogue des oeuvres de Gilles Charlier", *Archives d'histoire doctrinale et litteraire du Moyen Âge* 44 (1969), 169–187.

8 Carlier beszámolója csehországi útjáról az alábbi kiadásban jelent meg: *Liber de legationibus Concilii Basileensis pro reductione Bohemorum,* ed F. Palacký – Ernst Birk. Monumenta conciliorum generalium saeculi decimi quinti, 4 vols (Wien: Typis C.R. Officinae typographicae aulae et status, 1857–1935).

Kevés muzsikus élte életét olyan sok vezető egyházi és világi személyiség szoros közelségében, mint Guillaume Du Fay. Konstanzban Pierre d'Ailly cambrai-i püspök kíséretéhez tartozott, Bolognában Aleman kardinális szolgálatában állt, ahol pappá szentelték. Szolgált V. Márton és IV. Jenő pápák udvari kápolnájában, majd Savoyai VIII. Amadeus kíséretéhez tartozott, illetve mint első káplán annak utódát, Savoyai Lajost szolgálta. Du Fay nemcsak Jó Fülöp, burgundiai herceg familiárisa volt, de levelezett Piero és Giovanni de' Medicivel is.[9] A firenzei dóm felszentelésére szánt egyszólamú szekvencia (*Nuper almos rose flores*) mellett számos olyan polifon művet is Du Faynak tulajdonítunk, amely pápák tiszteletére készült vagy olyan alkalmakra, amelyeken azok jelen voltak,[10] illetve azt a többszólamú misét is, amely a torinói lepelnek a savoyai udvarba hozatala alkalmából készült.[11] Így hát, ha valamelyik pápa új offíciumot kívánt komponáltatni, aligha választhatott volna ehhez alkalmasabb személyeket, mint Carlier és Du Fay.

A korábbi *Recollectio* szövege, mint említettük, a hat Mária-offíciumra támaszkodik (Immaculata, Nativitas, Annuntiatio, Visitatio, Purificatio és Assumptio), amelyek a korabeli Nyugat-Európa csaknem minden egyházában használatban voltak. A 15. század közepén a Szeplőtelen fogantatás még vita tárgyát képezte, s a Visitatio sem volt általánosan elfogadott; a cambrai-i katedrálisban is csak akkoriban vezették be.[12] Ugyanakkor éppen e két ünnep révén a *Recollectio* offícium megfelelő módon hangsúlyozta a két védőszent, Szűz Mária és Keresz-

[9] Ld. *Grove Music Online, Die Musik in Geschichte und Gegenwart,* „Du Fay"; David Fallows, *Dufay* (London: Dent, 1987); valamint Peter Gülke, *Guillaume Du Fay: Musik des 15. Jahrhunderts* (Stuttgart: J. B. Metzler; Kassel: Bärenreiter, 2003). Du Fay Piero és Giovanni de' Medicihez írt autográf leveléről ld. David Fallows, *Dufay,* 71.

[10] A *Nuper almos rose flores* szekvenciát Wright Du Faynak tulajdonítja, ld. „Du Fay's »Nuper rosarum flores«, King Solomon's Temple, and the Veneration of the Virgin", JAMS 47 (1994), 395–441; uő., „A Sequence for the Dedication of the Cathedral of Florence: Dufay's (?) Nuper almos rose flores", in *„Cantate Domino": Musica nei secoli per il Duomo di Firenze,* ed. Piero Gargiulo et al. (Firenze: Edifir, 2001), 55–67. Du Fay pápák számára komponált motettái a következők: *Balsamus et munda cera/Isti sunt agni novell, Ecclesie militantis/Sanctorum arbitrio/Bella canunt gentes, Supremum est mortabilis, Nuper rosarum flores* (mindegyik IV. Jenő pápa számára), továbbá a Sanctus *papale* és az Agnus *Custos et pastor ovium,* amelyek bizonytalan datálása nem engedi meg, hogy egy adott pápa személyéhez kapcsoljuk őket. Ld. Margaret Bent, „Early Papal Motets", in *Papal Music and Musicians in Medieval and Renaissance Rome,* ed. Richard Sherr (Oxford: Clarendon Press; Washington D.C.: Library of Congress, 1998), 5–43.

[11] Ld. a 3. lábjegyzetet.

[12] A Szeplőtelen fogantatás középkori vitájáról ld. Nancy Mayberry, „The Controversy over the Immaculate Conception in Medieval and Renaissance Art, Literature, and Society", *Journal of Medieval and Renaissance Studies* 21 (1991), 207–224; William A. Hinnebusch, *The History of the Dominican Order,* vol. 2 (New York: Alba House, 1973), 171–180. Mária látogatásának ünnepét a cambrai-i katedrálisban Michael de Beringhen kanonok vezette be 1454-ben. Ld. Barbara Haggh, „Guillaume Du Fay and the Evolution of the Liturgy of Cambrai Cathedral in the Fifteenth Century", in *International Musicological Society Study Group Cantus Planus: Papers read at the Fourth Meeting, Pécs, Hungary, 3–8 September 1990,* ed. László Dobszay et al. (Budapest: Institute for Musicology, 1996), 549–569: 558.

telő Szt. János alakját. Ma immár sem a Szeplőtelen fogantatás, sem a Visitatio egyházi elfogadottsága nem kérdéses: az előbbit IX. Pius pápa nyilvánította dogmává 1854-ben, a Visitatio pedig, amelynek eseményeiről Lukács evangéliuma tudósít, 1962 óta általánosan elfogadott főünnep.

Maga az elképzelés: különböző ünnepek liturgikus anyagának ötvözése egy és ugyanazon ünnepen, önmagában nem ismeretlen. Egyrészt visszanyúlik a mindenszentek ünnepének Karoling-kori alapítása idejére, másrészt a középkorban gyakran előfordult a különböző ereklyékhez kapcsolódó ünnepeken.[13] Az újabbak közül ilyen például az október utolsó vasárnapján tartandó Krisztus király ünnepe (a Liber Usualisban *Duplex I. Classis*), amelyet XI. Piusz pápa vezetett be 1925. december 11-én, s amely az Advent, a Vízkereszt és a Nagyhét énekeit kombinálja.[14]

Mivel nem valószínű, hogy egy teljes matutinum visszaállítására ma vagy a közeljövőben igény mutatkozna, megfontolásaink középpontjában az első és második vesperás, illetve a mise áll. Elemzéseinkben a vesperás és a mise szövegeit önálló jelentéshordozóknak tekintjük, amelyek nem kívánják meg, illetve nem feltételezik a matutinum elhangzását. Egyetlen vesperás előadása esetén problémát okozhat, hogy a korábbi *Recollectio* első vesperásának szövegeit a második vesperás Magnificat-antifónája tetőzi be. Ebben az esetben az első vesperás antifonáját felválthatja a második vesperásé.

Először a korábbi *Recollectio* miséjét vesszük szemügyre. Ez jól ismert liturgikus szöveget alkalmaz, többek között olyanokat, amelyek részei a XVI. Benedek-féle *Motu proprio Summorum pontificum* által szentesített repertoárnak, ugyanakkor azokat – az introitus kivételével – újonnan komponált dallamokkal ékesíti fel.[15] A mise a következő tételekből áll: *Gaudeamus* introitus, *Luce splendida fulgebis* graduale, *Beati omnes, qui diligunt te* alleluia, *Beatam te dicent* offertórium és *Benedicite deum celi* communio.[16] A szövegek közül egyedül a szekvenciáé új keletű. Az új szöveget a *Mittit ad virginem* gyönyörű dallamával párosították, amely egyike volt a tridenti zsinat által eltörölt sok száz szekvenciának.[17]

A *capitulum* kivételével a korábbi offícium vesperásának szövegei nem a Bibliából valók, hanem Carlier-tól erednek, kivéve a 2. antifóna első részét.[18]

[13] A Mindenszentek liturgiája több mint 150 forrásból tanulmányozható a Cantus honlapon: http://cantusdatabase.org. Egy ereklyékhez kapcsolódó reprezentatív ünnepről ld. Rebecca Baltzer, „Another Look at a Composite Office and Its History: The Feast of Susceptio reliquiarum in Medieval Paris", *Journal of the Royal Musical Association* 113 (1988), 1–27.

[14] *The Liber usualis* (Tournai: Desclée, 1962), 1704–1718.

[15] A *motu proprio Summorum pontificum* szövege az alábbi internetes címen olvasható: http://www.vatican.va/holy_father/benedict_xvi/motu_proprio/documents/hf_ben-xvi_motu-proprio_20070707_summorum-pontificum_lt.html.

[16] A dallamok átírása az alábbi tanulmányban olvasható: Barbara Haggh, *The Aostan Sources...*

[17] Ld. Analecta Hymnica 8: 51 (*Mittit ad sterilem*) és 54: 296 (*Mittit ad virginem*).

[18] *Recollectio,* első vesperás, 2. antifóna: *Solem iusticie regem paritura supremum. Virgo Dei genitrix, gaudens procedit ad ortum.*

Utóbbi chartres-i Fulbertnek tulajdonítható, s eredetileg a chartres-i katedrális főünnepére, Mária születésének ünnepére készült.[19] A középkori offíciumok hagyományának megfelelően Carlier szövege rímes és kötött szótagszámú. Ez mai szemmel sem kifogásolható: a kötött versforma alkalmazása általános volt a himnuszokban, jelen van a tridenti zsinat által jóváhagyott négy szekvenciában, illetve számos szent offíciumában, amelyek hagyománya több mint kétszáz éves múltra tekintett vissza.[20]

A vesperás szövege Carlier-t figyelmes és gondos teológusnak mutatja. Az offícium első szava: „Tenebre" a *triduum sacrum*-ot vetíti előre, amely az ember megváltását hozza el, az 1. antifóna első két sora pedig Isten teremtőerejét jeleníti meg a világosság és sötétség szétválasztásának formájában. Ez a Teremtés Könyvére utal, amelynek első fejezete a húsvéti vigíliában az *Exultet*-et követő első olvasmány alapjául szolgált.[21] A második sor „color" szava azonban nem a Vulgátából való, a harmadik sorban pedig Mária fogantatása szinte előzmények és magyarázat nélkül („ex nihilo"), azaz mint vitán fölül álló esemény kerül elénk. A *Recollectio*-t a domonkosok használták, de még ők sem találhattak kivetnivalót ebben az antifonában.[22] Az utolsó sorban Krisztus mint lucifer, a hajnalcsillag jelenik meg. Carlier megejtő utalása rögtön világossá válik, ha felfigyelünk rá, hogy míg ez a szó ebben az értelemben nem szerepel a Bibliában, kétszer is elhangzik az *Exultet* utáni záróimádság vége felé.[23] Az 1. antifóna ily módon a figyelmes hallgatót Mária szeplőtelen fogantatásának gondolata által a liturgiai utalások segítségével a teremtéstől a feltámadásig vezeti.

Még ennél is többről van szó, ha a zenét is figyelembe vesszük. Du Fay a „Tenebre" szót három neuma formájában, összesen hét hangra énekelteti: a 15. században aligha volt olyan hallgató, aki a hetes számot ne Máriához, illetve Krisztus hét szavához kapcsolta volna. Emellett Du Fay a dallam legmagasabb hangját a „Maria" szóhoz illeszti. Ha tehát bármilyen kétség merült volna fel az offícium központi gondolatát, illetve e rövid antifóna tartalmi hangsúlyát illetően, azt Du Fay dallama bizonyosan eloszlatta volna (*1. példa*).

Fulbert szövege után, amelynek kezdete az „igazság Napjára", azaz Krisztusra utal (2. antifóna), az Angyali üdvözlet és a megtestesülés közvetlen és erőteljes ábrázolása

[19] Ld. Margot Fassler, *The Virgin of Chartres: Making History through Liturgy and the Arts* (New Haven, CT: Yale University Press, 2010), 126–127 és passim.

[20] Robert F. Hayburn, *Papal Legislation on Sacred Music* (Collegeville, MN: The Liturgical Press, 1979), 34.

[21] *Recollectio,* első vesperás, 1. antifóna: *Tenebre diffugiunt; mundo color redit. Maria concipitur; Lucifer exurgit.* Vö. Genesis I: 1–5, *The Liber usualis,* 776 o.

[22] A domonkosok a középkorban megünnepelték a Szeplőtelen fogantatást. Miután nem kívántak ellenmondásba kerülni Krisztusnak az emberi bűnt eltörlő szerepével, úgy érveltek, hogy a Szűz ugyan bűnben fogant, ám ezt követően azonnal megszentelődött.

[23] A szöveg így hangzik (kiemelés tőlem): „Flammas eius *lucifer* matutinus inveniat. Ille, inquam, *lucifer,* qui nescit occasum; ille qui regressus ab inferis humano generi serenus illuxit." Ld. Thomas Forest Kelly, *The Exultet in Southern Italy* (New York: Oxford University Press, 1996), 39. Vö. *The Liber usualis,* 776 o.

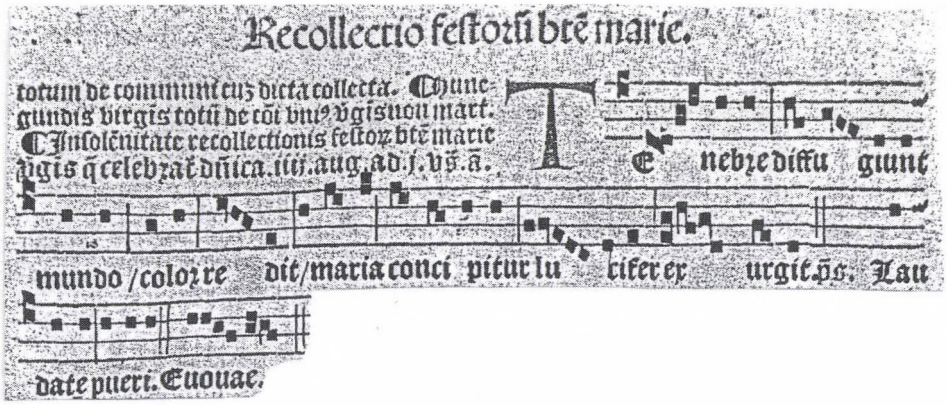

1. példa. A korábbi *Recollectio,* első vesperás, 1. antifóna, *Tenebre diffugiunt,* F-CA Impr. XVI C 4, fol. CLXIIv

következik a 3. antifónában. Carlier itt János prológusából merít.[24] Visszatér az 1. antifónában megteremtett „Világ" említéséhez, amely most Krisztus emberré válása fölött örvendezik. Carlier 4. antifónája a völgyek és hegyek szembeállításával (retorikai antitézis) érzékelteti Mária Erzsébetnél tett látogatásának rögös útját, majd a behelyettesítés eszközével él, amikor Krisztust királyként, Keresztelő Szt. Jánost pedig az ő katonájaként aposztrofálja.[25] Az 5. antifóna rövid tényszerű leírása annak, amikor Szűz Mária bemutatja Jézust Simeonnak; ez a jelenet áll Purificatio ünnepének középpontjában. Az antifóna „vir timoratus" (istenfélő ember) kifejezése Lukács evangéliumából való (Lk. 2, 25).[26] A himnusz strófái sorrendben idézik föl a vesperás antifónáit, kezdve a megváltott sokaság örvendezésével.[27] A hagyományosan a szöveg végén megjelenő Szentháromság a cambrai-i katedrálisban különös jelentőséggel bírhatott, mivel a cambrai-i Madonnaként ismert bizánci stílusú ikonját a Szentháromság-kápolnában őrizték, mielőtt a katedrális 1472-es felszentelésekor annak főoltárához került.[28] A Visitatio és a *Recollectio* bevezetése a katedrális kalendáriumába nyilvánvalóan a templom Szűz Máriának történő dedikációját készítette elő.

Az eddigiekben tehát Mária mennybevételét kivéve mindegyik Mária-ünnep fölidézésére sor került. A vesperás responzóriuma és Magnificat-antifónája egyaránt az Éne-

[24] *Recollectio,* első vesperás, 3. antifóna: *Gabriel archangelus Mariam salutat; Verbum caro factum est et mundus exultat.* Cf. János evangéliuma I: 14.

[25] *Recollectio,* első vesperás, 4. antifóna: *Non concava vallium, non ardua montium Virginem retinent, quin Regis et Militis matres se salutent.*

[26] *Recollectio,* első vesperás, 5. antifóna: *Virgo puerum sistit in templo, ipsum suscipit vir timoratus.*

[27] A *Gaude redempta* himnusz szövegkiadását ld. Analecta Hymnica 12: 71.

[28] A cambrai-i Madonna (Notre Dame de Grâce) ikonjának színes reprodukciója az alábbi kiadványban látható: Maryan W. Ainsworth, „»À la façon grèce«: The Encounter of Northern Renaissance Artists with Byzantine Icons", in *Byzantium: Faith and Power (1261–1557),* ed. Helen Evans (New York: The Metropolitan Museum of Art, 2004), 544, 581–582 (a kép leírása).

kek énekéből való, s az Assumptióhoz kapcsolódó jól ismert szövegekre épül,[29] amelyek a Legenda Aurea beszámolója szerint Mária gyászszertartását is kísérték. E szövegekhez a Recollectio számára Du Fay komponált dallamokat. A Magnificat-antifóna Mária mennybemeneteléé (mennybevételét) ábrázolja, miközben illatát, s a tavasz virágait állítja a középpontba, amelyek nemcsak a húsvét metaforái, hanem Mária haláláé és mennybemeneteléé is: három nappal a temetése után sírjában csak liliomokat és rózsákat találtak. Összegezve: a korábbi *Recollectio* vesperásában Carlier a liturgia és a Biblia ismert szövegeiből merít, azonban a nagyobb hatásosság érdekében saját retorikai leleményével ötvözve azokat. Ennek eredményeképpen a vesperás nem egyszerűen Máriáról szól, hanem Mária szerepéről a világ és a megváltás történetében.

A *Recollectio* vesperásának befejezése azonban mindezen fölül különleges jelentéssel bírhatott a cambrai-i katedrálisban, amelynek az északi kapunál található domborműve Mária koronázását ábrázolja.[30] Mária mennybevételt követő megkoronázásának ez az építészeti kiemelése talán érthetővé teszi, hogy a cambrai-i katedrális felszentelésének évfordulóját miért ünnepelték július 3-án, azon a napon, amelyen 1472 után „Hitetlen" Tamás ereklyéinek Szíriából történt hazahozatalára emlékeztek. A Legenda Aurea közvetlenül Mária mennyebemenetelének elbeszélését követően ismerteti Tamás apokrif történetét: eszerint miután Tamás távol volt Mária mennybevétele idején, visszatérésekor kételkedett abban, egészen addig, amíg nem látta az égből aláhullani Mária övét.[31] Sajnos a *Recollectio* végének gazdag szimbolikája ma veszítene jelentéstartalmából, mivel a középkori katedrális immár nem létezik; annak funkcióját a 18. században Cambrai egy korábban bencés apátsági temploma vette át. A responzórium és a Magnificat-antifóna szimbolikáját ezzel szemben nem Carlier versei, hanem maguk az alapul vett bibliai szövegek teremtik meg, s az első vesperás teológiai tartalmában semmi sincs, ami ma anakronisztikusnak vagy ellentmondásosnak tűnne. A második vesperás Magnificat-antifónája a Szeplőtelen fogantatás melletti állásfoglalásnak tekinthető, amely a maga idejében feltűnő lehetett ugyan, ma azonban nem vet föl kérdéseket.[32]

A *Recollectio* miséjének szövege ismét a Krisztust hordozó Máriát állítja a középpontba. A szekvencia mind Mária, mind Krisztus születését elbeszéli, és hangsúlyozza, hogy Mária szeplőtelenségét a neki szóló ígéret támasztja alá.[33] Ez nem más,

[29] *Recollectio,* első vesperás, responzórium: *Surge, propera, columba mea, speciosa mea, amica mea. Veni de Libano. Veni, coronaberis* (Az Énekek éneke 2: 10, 13 és 4: 8; vö. CAO 7826z), verzus: *Pulchra es, soror mea, sponsa, suavis et decora sicut Iherusalem, filia Sion* (Énekek éneke 6: 3; vö. CAO 4417), Magnificat-antifóna: *Vidi speciosam, sicut columbam ascendentem desuper rivos aquarum, cuius inaestimablilis odor erat nimis in vestimentis eius; et sicut dies verni circumdabant eam flores rosarum et lilia convallium* (Énekek éneke: 5: 12, 4: 11, 2: 1; vö. CAO 5407 és 7878).

[30] Jacques Thiebaut, *Nord gothique: Picardie, Artois, Flandre, Hainaut. Les édifices religieux* (Paris: Picard, 2006), 87.

[31] A tanulmány írásához az alábbi kiadványt használtuk: *Die Legenda aurea des Jacobus de Voragine,* transl. Richard Benz (Heidelberg: Lambert Schneider, 1984), 588–589.

[32] *Recollectio,* második vesperás, Magnificat-antifóna (kiemelés tőlem): *Ave virgo speciosa,* concepta sine macula. *Christum virgo concipiens et pariens incorrupta supra choros angelorum feliciter exaltata obtine nobis veniam ut regnemus per secula.*

[33] Ld. a 18. lábjegyzetet.

mint Duns Scotus érvelése a szeplőtelen fogantatás mellett, amely szerint Mária a Krisztus kereszthalálának köszönhető megváltásban már előre részesült.[34] A szekvencia vége ismét Mária megkoronázására utal.

Mindent összevéve, a *Recollectio* Carlier által összeállított szövegei a Bibliából és a kor elismert tekintélyeinek (chartres-i Fulbert, Duns Scotus) munkáiból táplálkoznak, s nem mondanak ellent a Szűz Máriával kapcsolatosan ma elfogadott teológiai nézeteknek.

A Recollectio számára készült Du Fay-énekek azonban ma sokkal kevésbé maguktól értetődők, mint amilyenek a maguk korában lehettek. Az általános vélekedés dekadensnek minősíti a késő-középkori egyházi éneket, amely az ünnepélyes alkalmakon lassú tempóban szólalt meg, s amelyet olyan kvadrát notációval jegyeztek le, amely nélkülözi a korai hangjelzett források előadási jeleinek gazdag részletezettségét. Sőt, a középkorban komponált dallamok hatalmas repertoárjának dallami sokfélesége látszólag összeegyeztethetetlen egy olyan felfogással, amely a gregorián örökséget koherens dallamhagyományként láttatja.

Ugyanakkor érdemes emlékeztetni arra, hogy az istentisztelet korabeli résztvevője nem egyszerűen „énekeket", azaz hangjelzett formában testet öltött antifonákat és responzóriumokat hallott, hanem annál jóval többet. Az énekrepertoár a pszalmódia refrénjeiből fejlődött ki, s valójában a pszalmódia volt az, amely a középpontban állt és a legtöbb időt töltötte ki. Ez volt az, amit valamennyi énekes először megismert és memorizált, mielőtt elkezdhette az anitfonák és responzóriumok repertoárjával való ismerkedést. Ugyanakkor a pszalmódia volt az utolsó, amelyet írásban vagy nyomtatásban teljes egészében rögzítettek, hiszen ezt őrizte legtovább az énekesek emlékezete. Sőt, a középkori liturgikus zene tonális rendszerének gyökerei is a pszalmódiában keresendők. A középkori komponistáktól ennek folytán mindenek előtt olyan dallamok megalkotását várták el, amelyek összhangban voltak a zsoltártónusokkal, ugyanakkor visszaadták az antifónák és responzóriumok szövegeinek szintakszisát.[35]

Du Fay valóban különleges gondossággal követte ezeket az elvárásokat. Énekei a megfelelő zsoltártónusra utaló intonációkat is tartalmazzák, antifónái és responzóriumai pedig igazodnak a hagyomány által megszabott hangterjedelemhez. Zárlatai is konvencionálisak és a megfelelő módon vannak elhelyezve. Az énekek alkalmazkodnak a szöveg hangsúlyaihoz, anélkül, hogy a dallam természetes hullámzása sérülne. Melizmák

[34] Ioannis Duns Scoti, Ordinis Fratrum Minorum, *Opera Omnia,* studio et cura Commissionis Scotisticae, vol. XX: Lectura in Librum Tertium Sententiarum: a distinctione prima ad decimam septimam. Distinctio III, Quaestio I: „Utrum Beata Virgo fuerit concepta in peccato originali" (Civitas Vaticana: Typis Vaticanis, 2003), 119–138: *Lectura III Sent.,* 134: „Unde omnes alii fuerunt praestituti futuri filii irae, et post purgandi merito passionis Christi; ista autem fuit praestituta fuisse filia irae nisi gratia praevenisset, quam Deus voluit sibi specialiter conferre (propter obsequium quod contulit Filio Dei)", és *Lectura III Sent.,* 135: „Virgo fuit mundata, et de ipsa munda fuit Christus assumptus". Az információért köszönettel tartozom Innocent Smith domonkos testvérnek (Dominican House of Studies, Washington, D.C.).

[35] A kérdést számos elméleti mű tárgyalja, amelyek hozzáférhetők a *Thesaurus musicarum latinarum* projekt weboldalán: http://www.chmtl.indiana.edu/tml/start.html.

ritkán fordulnak elő, elhelyezésük pedig tudatosságról árulkodik (legtöbbjük a matutinum énekeiben fordul elő). Du Fay dallamai ugyanakkor nem hívják fel magukra a szokottnál jobban a figyelmet. Azaz, dekadenciáról nem beszélhetünk, sokkal inkább arról, hogy a középkori dallamszerző milyen tökéletesen követi korának elvárásait.[36]

Mindezek alapján semmi sem szól az ellen, hogy a Du Fay és Carlier által létrehozott *Recollectio* a cambrai-i katedrálisban ma is elhangozzék az Assumptiót követő hetek folyamán, amely továbbra is a templom védőszentjének főünnepe maradt.

A Tridenti zsinatot követően a korábbi *Recollectio*-t Leuven városa átalakította, s az átalakított offícium is minden bizonnyal alkalmas a modern előadásra. A leuveni püspök, Henricus Cuyckius alatt történt átalakítás során Carlier valamennyi költeményét bibliai szövegekre cserélték, s ugyan megtartották a tiszteletre méltóan régi *O quam glorifica luce* himnuszt, de megváltoztatták az offícium címét és jelentését. A *Recollectio gaudiorum et festorum beate Marie virginis* című Tridentinum utáni offíciumot Németalföld számos templomában és kolostorában használták az Assumptiót követően, egészen a 20. századig. Emellett az egyház hivatalos engedélyével többféle formában – egyházmegyés gradualékban, antifonáriumokban, breviáriumokban, missalékban, illetve önálló offíciumként – is kinyomtatták.[37]

Cuyckius megbízottjai az Assumptio liturgiájából választották a szövegeket, amint az az NL-Uu Ms. 406 jelzetű utrechti antifonáriumban is látszik (*2. példa*).[38] A szövegek egy része eredetileg talán más Mária ünnepek tartozéka volt, az új kontextusban azonban a liturgia résztvevői bizonyára az Assumptio részeként értelmezték őket. A *Hortus conclusus* szöveget a későbbiekben responzóriumként is alkalmazták a Szeplőtelen fogantatás ünnepén.[39] A *Quam pulchra es* szöveget, ritkán ugyan, de Mária születésének ünnepén is használták,[40] a *Tota pulchra es* Magnificat-antifóna pedig fontos szerepet kapott a bázeli zsinaton a Szeplőtelen fogantatás melletti érvelés részeként.[41]

Ebben az offíciumban a „visszaemlékezés" (*recollectio*) Mária örvendezésének része a mennybevételt követően, afféle visszatekintés az életére. Arra az életre, amely a korábbi *Recollectio* középpontjában állt. Annak az offíciumnak a közép-

[36] Barbara Haggh, „Guillaume Du Fay, Teacher and Theorist, and his Chant for Cambrai Cathedral", in *Papers Read at the 12th Meeting of the IMS Study Group Cantus Planus, Lillafüred, Hungary, 2004. Aug. 23–28,* ed. László Dobszay (Budapest: Institute for Musicology, 2006), 817–844.

[37] Haggh, *The Medium Transforms the Message?* A Tridentinum utáni *Recollectio* valamennyi nyomtatott forrásának listáját a szerzőnek a közeljövőben megjelenő alábbi írása fogja tartalmazni: „Carlier and Du Fay's Marian Office for Cambrai".

[38] Haggh, *The Officium...*, 103–104.

[39] Carolus Marbach, *Carmina scripturarum* (Hildesheim: Olms, 1994, az 1907-es kiadás reprintje), 272.

[40] Ld. a CANTUS adatbázis adatait, http://www.cantusdatabase.org.

[41] Haggh, *Carlier and Du Fay's Marian Office for Cambrai.*

Tétel	Szöveg	Ünnepi funkció
1. antifóna	*Hortus conclusus es Dei genitrix, hortus conclusus, fons signatus, surge propera amica mea.* Énekek éneke 4: 12, 2: 10; CAO 3137	Assumptio
2. antifóna	*Quam pulchra es amica mea, quam pulchra es et decora: oculi tui columbarum, alleluia.* Énekek éneke 4: 1, CAO 4434	Assumptio
3. antifóna	*Dilecte mi apprehendam te, et ducam te in domum matris meae, et in cubiculum genitricis meae: ibi me docebis praecepta Domini.* Énekek éneke 3: 4, 8: 2 and *passim*; CAO 2224	Assumptio
4. antifóna	*Adiuro vos, filiae Ierusalem, si inueneritis dilectum meum ut annuncietis ei, quia amore langueo.* Énekek éneke 5: 8; CAO 1277	Assumptio, Nativitas, Commune Virginum
5. antifóna	*Sicut malus inter ligna siluarum, sic dilectus meus inter filios, alleluia.* Énekek éneke 2: 3; CAO 4940	Assumptio, De Sapientia
Himnusz	*O quam glorifica luce coruscas* (szövegkiadás: Analecta Hymnica 51: 146–147).	
Magnificat-antifóna	*Tota pulchra es amica mea, et macula non est in te; fauus distillans labia tua, mel et lac sub lingua tua; odor unguentorum tuorum super omnia aromata: Iam enim hyems transijt, imber abijt et recessit, flores apparuerunt, vineae florentes odorem dederunt, et vox turturis audita est in terra nostra: Surge propera amica mea, veni, de Libano veni, coronaberis.* Énekek éneke 4: 7, 4: 11, 4: 10, 1: 11–12, 1: 8; CAO 5162	Assumptio, Nativitas

2. példa. Recollectio gaudiorum et festorum beate Marie virginis, az első vesperás énekei

pontjában, amely históriák virágzó hagyományából fakadt, s amely most átadta helyét a késő reneszánsz sokkal terjengősebb és némileg érzelgős vallásosságának.

E Tridentinum utáni *Recollectio* sok helyen használatos volt a leuveni egyházmegyében és másutt. A leuveni premontrei Park-apátságban, amelynek védőszentje Szűz Mária, az offícium része maradt a nyomtatott könyvek kalendáriumának egészen az 1950-es évekig,[42] bár tényleges előadására ebben az időben már nem került sor.[43]

Leuven város támogatásával jelenleg folyik az apátság restaurálása, amelynek befejezése 2012-re várható. Természetesen kívánatos volna ebből az alkalomból az offícium pontos flamand fordításának elkészítése is. Legalább ilyen fontos volna azonban

[42] Park Abbey Library, s.s.: *Breviarium Praemonstratense juxta bullam „Divino afflatu" et approbante Pio PP. XI editum jussu et auctoritate illustrissimi ac reverendissimi domini Abbatis Generalis Gummari Crets S.T.D. et Mag. et Capituli Generalis Anni 1927 ac de novo editum et recognitum jussu et auctoritate illustrissimi ac reverendissimi domini Abbatis Generalis Huberti Noots S.T.D. Pars Autumnalis* (Mechelen: H. Dessain, 1930, 1953); *Festa propria ecclesiae Parchensis pro parte Autumnali* (1930, 1953), 1*–11*: *Sabbato I Septembris. Recollectio Gaudiorum et Festorum B.M.V. Triplex Minus.*

[43] Az apátságban 2011 júniusában tett látogatásomkor Swarte atya, a jelenlegi apát elmondta, hogy az offíciumot már nem éneklik, mert a szerzetesközösség tagjai már nem tudnak latinul, a szövegeknek pedig nincs flamand fordításuk. Ugyanakkor emlékezett rá, hogy fiatalabb korában még maga is énekelte az offíciumot.

az offícium latin előadásának felélesztése, amelyet indokol hosszú ideig fennálló és hivatalosan is szentesített hagyománya, valamint jelenléte az *officium propriumok* között Park kalendáriumában. Ezenfelül Cuyckius offíciumának énekei között régi középkori dallamok is találhatók, amelyek kimondottan latin szövegre készültek, ezért flamand szövegre történő adaptálásuk nehézséget okozna. Afelől sem lehet kétség azonban, hogy egy flamand fordítás jó szolgálatot tenne a magánzsolozsmázás és a meditáció számára. Mindenesetre, ha a premontrei szerzetesek amellett döntenének, hogy nem élesztik föl a Tridentinum utáni *Recollectio* énekelt hagyományát, meg kell maradnia számukra a lehetőségnek, hogy azt magánzsolozsmázás esetén használják.

✧

Milyen precedenst teremtene e két régi offícium bevezetése a mai gyakorlatba? A II. vatikáni zsinat reformja, továbbá a *Summorum pontificum* megengedi a megfelelőnek ítélt helyi gyakorlatok alkalmazását.[44] Természetesen nem gondoljuk, hogy indokolt volna e két offícium általános bevezetése, ez soha nem merült fel korábbi történetük során sem.

Bár az offíciumok régi dallamai, a gregorián ének, amelyet a középkorban hivatásos kórusok szólaltattak meg, ellenkezést válthat ki, úgy gondoljuk, ez sem jelentheti komoly akadályát az offíciumok bevezetésének. Ez az ének ma gyakorta hallható, akár némely templom vagy kolostor szertartásának részeként, akár professzionális énekesek megszólaltatásában koncerteken, a Szentszék honlapján, vagy akár a Youtube videomegosztó internetes oldalain. Emellett számos olyan felvétel hozzáférhető, amely egy új előadás számára modellként szolgálhat.[45]

Végül, a régi hagyomány felidézése ez esetben új hagyományt alapozhat meg. E késő középkori offíciumok feleleventése abban a közegben, amelyben először celebrálták őket, s amelyben évszázadokon át évi rendszerességgel ismételték őket, hozzájárulhat a keresztény kultusz jelentésteli folyamatosságának újrateremtéséhez, s ezzel hatékonyan segítheti elő az elmélyült gondolkodást Isten anyjának és az ő fiának, Krisztusnak megváltó erejéről.[46]

Fordította *Kiss Gábor*

[44] Ld. Austin Flannery, O.P., ed., *The Basic Sixteen Documents, Vatican Council II, Constitutions, Decrees, Declarations* (Northport, NY: Costello, Dublin: Dominican Publications, 1996), 127, 131–133. A *Summorum pontificum* megengedné az itt tárgyalt offícium latin ordinariummal való együttes használatát is.

[45] Ld. a Jerome Weber által fenntartott kereshető online adatbázist: www.chantdiscography.com. Az adatbázis a Schola Hungarica valamennyi felvételét is tartalmazza.

[46] Dobszay 1. lábjegyzetben idézett könyve mellett az alábbi munkák votak segítségemre: Joseph Ratzinger (Pope Benedict XVI), *Der Geist der Liturgie: Eine Einfuhrung,* 2nd ed. (Freiburg: Herder, 2007); Anthony Ruff, *Sacred Music and Liturgical Reform: Treasures and Transformations* (Chicago: Hillenbrand Books, 2007); and Robert A. Skeris, *Crux et cithara. Selected Essays on Liturgy and Sacred Music* (Altötting: Verlag Alfred Coppenrath, 1983).

BARBARA HAGGH-HUGLO

Late-Medieval Vespers and Masses in the Modern Church? Two Case Studies

Vespers and Mass of a Marian feast day introduced in 1457 at Cambrai Cathedral, the *Recollectio festorum beate Marie virginis,* and Vespers and Mass of the reformed office of the *Recollectio* arguably could be reintroduced for modern celebration. The *Recollectio* of Cambrai, celebrated yearly until the French Revolution, was composed by Carlier and Du Fay, the former a leading theologian and musician, the latter the leader of the papal singers. Its text and music present a clear theological message free of controversy today in a singable chant that lacks any inappropriate flourishes. The *Recollectio* reformed by a graduate of Leuven University who became bishop uses Biblical texts and venerable Gregorian chant and is still in the calendar of the Abbey of Park near Leuven, but is not sung for want of a Flemish translation. The Latin should be reintroduced and taught. The renewed celebration of these local offices would "nurture ... piety and affection towards the more ancient aspects of their tradition" as László Dobszay proposed.